

KÁNTÁS BALÁZS

Az emberi nyomorúság rettentő anatómiája

Esszékritika Borbély Szilárd *Nincstelenek – Már elment a Mesijás?* című regényéről

Borbély Szilárd első és egyben utolsó, *Nincstelenek* című regényéről nehéz érvényes állításokat tenni. Az elsősorban költőként ismert, tragikus hirtelenséggel elhunyt alkotó olyan súlyos és ellentmondásokkal teli prózaművet hagyott hátra, amely mindenképpen hosszas gondolkodásra és önvizsgálatra készteti az olvasót, beleértve a kritikust is. A *Nincstelenek* deklaráltan félig-meddig önéletrajzi regény, mely fikciós elemekkel van átszőve ugyan, de mégiscsak a szerző gyermekkorának dokumentumaként olvasandó.

Az 1970-es évek elején járunk, valahol Fehérgyarmat közelében, egy isten háta mögötti és minden szempontból elmaradott Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei faluban, melyre a szerző-elbeszélő is csak a fülszövegben olvasható GPS-koordinátákkal utal. A település a valóságban is létezik, és aligha van okunk kételkedni afelől, hogy a '70-80-as években valóban hasonló gyászos közállapotok jellemezhetnék. A 7-8 éves gyermek perspektívájából megszólaló, ám voltaképpen felnőtt módjára megnyilatkozó, szinte mindentudó elbeszélő egy TSZ-paraszt házaspár második gyermeke, akik szinte minden szempontból számkivetetnek számítanak a falujukban. Az anya egy egykori horthysta katonatiszt lányaként osztályidegen, a súlyosan alkoholista apa pedig egy egykor majdhogynem kuláknak nyilvánított, valaha módosabb parasztcsalád fia, ráadásul a bizonytalan családi legendárium és a közszájon forgó pletykák szerint a faluban egykor élt, gyakorlatilag egyetlen zsidó család fejének, Mózsinak, azaz becsületes nevén Mózes Józsefnek a törvénytelen gyermeke, ez pedig még a világháború és a deportálások után mintegy harminc évvel is rányomja bélyegét a férfi és családja megítélésére. A faluban gyakorlatilag megállt az idő, a szocialista rendszer vívmányaiból szinte semmit nem érezni, a helyi parasztok ugyanolyan merev és zárt közösséget alkotnak, mint a Horthy-korszakban, akit pedig valami miatt nem éreznek maguk közé valónak, azt kíméletlenül kiközösítik. A háromgyermekes család egy közművesítetlen, szobakonyhás vályogházban éli nyomorúságos mindennapjait, helyzetük pedig teljesen kilátástalan, nem csupán a szó anyagi-egzisztenciális értelmében. A kiközösítés elsősorban a zsidók és a cigányok, pontosabban annak tartott emberek ellen irányul, akik nem csupán valamely

etnikai-kulturális kisebbségek tagjai, de gyökeresen *más* emberek, mint a hagyományos paraszti kultúra merev normarendszerét reflektálatlanul elfogadó falubeliek, ily módon minden szinten megvetett és kirekesztett lakosok.

Az elmaradott közösségben még a '70-es években is erősen jelen van a rasszizmus és antiszemitizmus. Vannak, akik még harminc év múltán is jóleső nosztalgiával emlékeznek vissza a Holokausztra, az 1944-45-ös deportálásokra, s persze főleg arra, amennyit ők ebből személyesen megtapasztaltak: falu egyetlen zsidó családja, Mózesék csendőrök általi elhurcolására, majd végül házuk és üzletük kifosztására, ez pedig a prózaműnek egyik igen fontos momentuma. Az elbeszélő családja főként az apa vélt vagy valós zsidó származása miatt minősül kirekesztettnek, érinthetetlennek, a *zsidó* szót pedig nem is csupán tradicionális, vallási-kulturális értelemben használják. Miként azt az elbeszélő anyja az egyik fejezetben hosszasan ecseteli: a falubeliek szemében *zsidó* az, aki másként gondolkodik, mint ők, aki egyáltalán gondolkodik a világról, akinek vannak tervei, álmai, és aki esetleg máshol, a falu zárt közösségén kívül szeretne új életet kezdeni... A *zsidó* szó egyébként szinte tabunak számít, mintha minden negatív emberi tulajdonság benne testesülne meg – a szereplők legtöbbször nem is mondják ki, pusztán körülírással utalnak valaki vélt vagy valós zsidóságára, azaz másságára. A legfélelmetesebb éppen az, hogy az értelmetlen, irracionális gyűlölet már nem valamely vallási, kulturális vagy etnikai kisebbség tagjai, valamilyen konkrét tulajdonságaik által meghatározható emberek ellen irányul, hanem bárki ellen, akin akár csak apró jelét tapasztalják annak, hogy nem fogadja el teljes mértékben a paraszti közösség évszázadok óta változatlan normarendszerét. Miként azt az elbeszélő anyja kiemeli, a helyzetet súlyosbítja, hogy a parasztok egyébként egymást is gyűlölik, irigy, rosszindulatú, az ösztöneik szerint cselekvő és gondolkodó, olykor már-már félállati szintre lealacsonyodó emberek, akiktől gyakorlatilag idegen mindenfajta tolerancia, empátia, emberség. Ebben a könyörtelen és kilátástalan világban él és él túl valahogy az elbeszélő családja – s egyébként ugyancsak tragikus módon olykor maguk sem nyilvánulnak meg külön módon, mint az őket gyűlölő és megvető, többségi közösség tagjai, ez pedig leginkább az apa féktelen alkoholizmusában és számtalanszor megismétlődő, részeg méltóságvesztéseiben nyilvánul meg. A család kirekesztettsége egyébként nem egyedi – hasonlóan viszonyul a falu a vallását immár rég nem tartó ifjabb Mózes Józsefhez, aki egyedüli túlélőként jött vissza a koncentrációs táborból családja deportálása után, és a sugalmazás szerint az apa féltestvére. Hasonló a helyzete továbbá az ott élő cigányoknak, akik közül az általa viselt szakáll miatt Mesijás gúnynévvel illetett, szerencsétlen és jámbor férfi, afféle falubolondja, ugyancsak a történet egyik emblematisztikus figurája, aki a könyörületet és a jóindulatot hivatott képviselni a

körülötte uralkodó könyörtelenséggel és állatiassággal szemben. Voltaképpen ő a regény alcímében – *Már elment a Mesijás?* – emlegetett megváltó szimbolikus megtestesülése, s alakján keresztül értelmeződik is az alcímben feltett kérdés – bár Jézus Krisztus kétségtelenül meghalt a kereszten az ember bűneinek bocsánatára, s ez okot adhat a hívő embereknek a reménykedésre, a falu nyomorúságos és zárt világát mintha elkerülte volna a megváltás, s valamiféle újabb, plusz megváltásra volna szükség. Még szomorúbbá és nyomorúságosabbá teszi a szereplők élethelyzetét, hogy a falu többsége által megvetett emberek néhány apró gesztustól eltekintve még egymással sem tartanak kapcsolatot, egymás iránt sem szolidárisak, hanem akarva-akaratlanul a teljes elszigetelődésre törekednek.

A regény hagyományos értelemben vett cselekményét egyébként gyakorlatilag lehetetlen rekonstruálni, mert bár az egyes fejezetek jórészt kronológiai sorrendben látszanak követni egymást, a szereplőkkel szinte nem történik semmi olyan, ami jelentős fordulatot hozna a sorsukban. Az olvasónak már a kötet elején az a benyomása támadhat, az eseménytelen hétköznapiak és az egyre növekvő kilátástalanság – az elbeszélő apjának még a termelészövetkezetben sem nagyon adnak munkát, más településeken kénytelen alkalmi munkákat vállalni, a családnak ezért gyakorlatilag semmi pénze nincsen még a betevő falatra sem – valamiféle statikus, megváltoztathatatlan, evilági kárhozat, földi pokol, ahol az emberek időtlen szenvedésbe vetve tengődnek, miközben látszólag nincs több bűnük, mint bárki másnak ezen a világon. A szereplőknek egyébiránt úgy tűnik, még nevük sincs – az elbeszélő gyakorlatilag sem önmagát, sem legközelebbi rokonait nem nevezi néven, csupán annyit tudunk meg, hogy az apa családjának vezetékeve Bobonka, az anyáééé pedig minden bizonnyal Alecska. Ez a névtelenség is arra utalhat, hogy ezek az emberek még attól is megfosztottak, ami minden ember sajátja – az őket minden más embertől megkülönböztető nevüktől és emberi méltóságuktól, így, névtelenül pedig már a szó minden értelmében *nincstelenek*, akiknek már identitásuk sincs. A család identitása egyébként nemzetiségi szinten is teljesen bizonytalan – az apa állítólagos zsidó származása mellett számos alkalommal szóba kerülnek még a család különböző ágainak magyar, román és rutén gyökerei, ezek azonban egymással ellentétben állnak és nem generálnak stabil identitást a család egyetlen tagjának sem. Az élethelyzetek tragikumát pedig igazából nem valamely külső, leírható, megragadható tragikus esemény, hanem az időtlenség illúzióját keltő statikus eseménytelenség adja.

A regény szimbolikájának egyik központi elemét a prímszámok alkotják. Az elbeszélő szinte mindig, mikor valamilyen időtartamra, évszámra, vagy éppen valakinek az életkorára utal, hozzáteszi, hogy ez vagy az a szám is prímszám, s csupán eggyel és önmagával osztható.

Gyakorlatilag ezekkel a számokkal írja le a valóságot a maga képzeletbeli koordinátarendszerében. A prímszámokkal, miként csupán elvont, mentális entitások, egy gyermeknek sokkal könnyebb utalni a falubeli külső valóság dolgaira, szereplőire. Egyrészt nem tapad hozzájuk vér, könny, nyál, fekália, vagy bármi más emberi-állati testnedv, nincsen színük, hangjuk, szaguk, másrészt – s talán ez még fontosabb –, a prímszámok még a matematika absztrakt univerzumán belül is magányosak, páratlanok és oszthatatlanok, azaz tulajdonképpen ugyancsak *nincstelenek*, csak úgy, mint az általuk mintegy rejtjelesen, a rideg valóságtól elvonatkoztatva leképezett emberek. A prímszámok tiszta, személytelen és racionális világa szöges ellentétben áll az általuk leírt brutális, irracionális, nyers erőszakkal, öncélú szadizmussal, gyűlölettel és állatias viselkedéssel átitatott fizikai világ mocskosságával és irracionálisával, melyben az emberek többsége talán már az *ember* névre sem méltó, számalmas ösztönlényként viselkedik önnön embertársaival, de adott esetben még önmagával is. Szembetűnő a szereplők szegényes, korlátozott nyelvi kompetenciája, a kifejezőképesség hiánya – a faluban élő emberek nagy része számára adott esetben még a nyers fizikai erőszak is egyfajta kommunikáció eszköze, hiszen amit a méltóságától megfosztott ember a nyelv által nem tud, vagy nem akar elmondani, azt a testével fejezi ki. A regény bizonyos szereplői nem csupán anyagi értelemben véve *nincstelenek*, hanem emberi mivoltukat szinte teljesen maguk mögött hagyva mentálisan és spirituálisan is.

Hangsúlyoznunk kell, hogy Borbély Szilárd regénye szándékosan elidegeníti a mindenkor olvasót önnön szövegvilágától. Az emberi nyomorúság, szenvedés, kiszolgáltatottság és aljasság a lehető legszélsőségesebb szinteken jelenik meg, a legrészletesebb és legnaturalistább leírásokkal. Vér, hányás, genny, takony, nyál, verejték vagy bélsár, esetleg az oszló és bűzlő állati tetemek – a szereplők számára teljesen megszokott, hétköznapi dolgok, melyek túltengésén legfeljebb a külső szemlélő szörnyülködik. A regényt olvasva olykor az a benyomásunk támadhat, hogy a regény a valós reménytelenség, szenvedés és kilátástalanság pontos, tárgyilagos, ugyanakkor mehökkentő és megható leírásain túl bizony túlzásokba esik – nem feltétlenül indokolt például, miért kell olyan borzalmas eseményként leírni egy vidéki környezetben teljesen természetes jelenségnek ható dolgot, példának okáért egyes háziállatok levágását és feldolgozását. A *Nincstelenek* naturalizmusa olykor kissé túlhajtott, az embereket testi megnyilvánulásai, hiányosságaik és szenvedéseik leírásával legtöbbször pusztán fizikális, majdhogynem állati létezőkként ábrázolja, környezetük nyomorúságának és mocskosságának részletes leírásával ugyancsak erre utal, e túlhajtott naturalizmus pedig példának okáért Móricz regényeinek és novelláinak parasztábrázolásait idézi. Az emberi nyomorúság számtalan különböző megnyilvánulásai

formájának anatómiai pontosságú megjelenítése kétségtelenül hiteles és átélhető, azonban a kevesebb némely esetben talán több lenne e regény esetében is. Még ha a hétköznapi borzalmak részletezése által generált elidegenítés szándékos is, az extrém naturalizmus ilyen túlradagolása helyenként visszafelé sülni is lehet. A regény túlhajtott naturalizmusát egyébiránt sikeresen ellenpontozza a történet zárata – váratlan drámai fordulat ugyan egy-két hétköznapi tragédiát, például az elbeszélő tizenegy hónapos kistestvérének korai halálát leszámítva nem következik be sem pozitív, sem negatív értelemben a család végül is annyi hányadtatás és nélkülözés után elköltözik a falu fojtogató és kilátástalan közegéből a legközelebbi városba. Életkörülményeik, bár továbbra is szerények, de a teljes nincstelenséghez képest jelentősen javulnak, illetve a városban, ahol senki nem ismeri őket, immár nem kell a számkivetettséggel szembenéznük, új életet kezdenek. Fontos szimbolikus momentum, hogy az elbeszélő immár évekkal a költözés után, 16-17 éves fejjel megtalálja a család egykori szobakonyhás vályogházának a tervrajzát, s afféle családi emlékként elviszi bekereteztetni, de vissza már nem megy érte. Arra a következtetésre jut, hogy a tervrajz csupán egy darab papír, nem azonos azzal a hellyel, ahol a gyermekkorát töltötte, tizenegynéhány év leírhatatlan nyomorúságát, szenvedését és kilátástalanságát pedig nem lehet és talán nem is érdemes keretbe foglalni, hiszen az emberi élet folytonos, s ha egy időszakot meg is kísérelünk végérvényesen lezárni, az emlékeinktől akkor sem szabadulhatunk meg.

Minden felróható hibája és elidegenítő elbeszélés-technikája mellett Borbély Szilárd egyetlen ránk maradt regénye a kortárs magyar próza egyik súlyos darabja. Az általános emberi nyomorúság és szenvedés pontos és mélyreható ábrázolásán túl egészen konkrét társadalmi-politikai vonatkozásokkal is bír. Metsző éllel, kíméletlenül mutat rá a kommunista diktatúra hazugságokon alapuló egyenlőségszményére és arra a súlyos tényre, hogy ha nem is volt országos szinten általános, de a mélyszegénység a Kádár-korszak látszólagos, a propaganda által mindenütt hangsúlyozott konjunktúrájában is létezett, sokak által tapasztalható módon jelen volt, a mindenkori államhatalom pedig pár látszatintézkedésen túl nemigen tett semmit a felszámolása érdekében. Még súlyosabb és aktuálisabb üzenet lehet, hogy a műben leírt szélsőséges mértékű mélyszegénység és kilátástalanság, a *nincstelenség*, bár a történet az 1970-es években játszódik, korántsem ismeretlen vagy elszigetelt jelenség a 2010-es évek Közép-Kelet-Európájának és Magyarországnak bizonyos régióiban sem – felmerülhet tehát a kérdés, hogy a nincstelenség univerzális emberi vonatkozásain túl, konkrétan szinten fejlődött-e valahová egyáltalán a minket körülvevő társadalom? S végül: létezhet-e még napjaink posztmodern embere számára valamiféle megváltás, különösen akkor, ha egy olyan régióban él, ahol a reménytelenség és a kilátástalanság, a *nincstelenség* –

nem csupán gazdasági-egzisztenciális értelemben – a mindennapok részét képezi, vagy pedig már valóban *elment a Messiás*, végérvényesen magára hagyva az embert minden testi-lelki nyomorúságával együtt?

(Budapest-Pozsony, Kalligram, 2013, 324 oldal, 3000 Ft)